

ОДЕСЬКЕ ПОРТО-ФРАНКО 1819-1859 рр. У ПРАЦЯХ
О.П. ОГЛОБЛИНА

Т. Г. ГОНЧАРУК,
д.і.н., доцент
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
(Україна)

Сучасні політичні спекуляції на тему створення на Одещині вільної економічної зони «порто-франко» посилюють інтерес громадськості до історії так би мовити, «справжнього» одеського порто-франко (зони безмитної торгівлі в межах порту та міста), яке діяло у 1819-1859 рр. Це унікальне явище вітчизняної економічної історії неодноразово ставало предметом вивчення в історичній та економічній літературі. Й чи не найбільший внесок у його дослідження зробив видатний український вчений Олександр Петрович Оглоблін (1899-1992 рр.), ім'я якого у зв'язку з обговоренням історії одеського «вільного порту» першої половини ХІХ ст. сьогодні чомусь майже не згадують. На момент, коли у 1820 рр. О. Оглоблін (на той час його прізвище українською писалося «Оглоблін») розпочав свої розвідки історії одеського порто-франко, цьому нетиповому для Російської імперії митному режиму вже було присвячено чимало публікацій. Ще за часів свого функціонування порто-франко викликало гостру дискусію на шпальтах преси та сторінках статистичних видань. При тому її учасники виходили у своїх оцінках із різних галузевих, територіальних та корпоративних інтересів. Проти порто-франко виступали захисники інтересів Московського промислового регіону та російської скарбниці, а за збереження прав «вільного порту» — захисники торговельних інтересів Одеси та українських сільгоспвиробників. Учасники дискусії, загалом, добре усвідомлювали причини розбіжності оцінок. Наприклад, статистик та історик Аполлон Олександрович Скальковський (1808-1899 рр.) прямо називав критиків порто-франко «нахлібниками» і московських фабрикантів («...Главный упрек который делают Одессе ее недруги - московские фабриканты и их нахлебники, состоит в том, что через ее «вольный порт» ввозят такое множество мануфактурных изделий, что они подрывают отечественные фабрики» - писав він у 1857 р.[1, с. 309]).

В українській історіографії 1920 рр., коли за словами економіста Костянтина Григоровича Волого (1876 - 1947 рр.), нарешті «стало можливим вивчення українського господарства як єдиного цілого»[2, с. 130], історики-представники, так званого, «марксистського напрямку» (М. Слабченко, О. Оглоблін, М. Яворський та ін.) особливу увагу приділяли вітчизняній соціально-економічній історії ХІХ ст. При тому О. Оглоблін зосередився на вивченні української промисловості і транзитної торгівлі дореформеного періоду. У зв'язку зі зазначеною проблематикою він звернув увагу на функціонування «вільного порту» в Одесі, присвятивши цій темі окремий нарис «Одеське порто-франко», який вийшов друком 1928 р. і презентувався як «окремий розділ з ...праці «Нариси з історії українського капіталізму, що... її ладиться до друку»[3, с. 15]. Коли у 1930 р. перший випуск «Нарисів з історії В капіталізму на Україні» було надруковано, зазначений розділ до них чомусь не увійшов. Проте різні аспекти функціонування одеського порто-франко та його

впливу на вітчизняну економіку ґрунтовно розглядалися в декількох розділах цієї праці та інших тогочасних дослідженнях О. Оглобліна.

О. Оглоблін визначав низку позитивних наслідків дії одеського «вільного порту» для української економіки. «Порто-франко, - писав він, - сприяло нагромадженню капіталу в Одесі, збільшувало товарний обіг в інтересах як імпорту, так і експорту, поширювало Одеський ринок, зміцнювало закордонну торгівлю України... сприяло поширенню експорту пшениці. Нарешті порто-франко спричинилося до зростання Одеси, як промислового й культурного центру. Заробітна платня через це збільшувалася. Реальний заробіток тут був вищий, ніж в Англії, або в будь-якій іншій європейській країні...»[3, с. 42]. Порто-франко також, за О. Оглобліним, сприяло появі нових видів експорту та мало позитивний вплив на виробництво в Україні, український споживач був задоволений безмитним імпортом («...український дідич мав право гадати, що порто-франко річ взагалі непогана, бо дешево міг дістати в Одесі або з Одеси усе потрібне йому і то доброго гатунку»), а українська економіка спромоглася відмовитись від деяких примусових зв'язків із Росією й розвивати стосунки зі Заходом. Останні було особливо важливим після впровадження в імперії протекціоністської митної системи. «З 1822 р. починаючи, — наголошував О. Оглоблін, - порто-франко - то була тільки маленька квартирка в величезному мурі заборонної системи»[3, с. 44]. Саме тому, вважав О. Оглоблін, російські фабриканти, втрачаючи ринки збуту на півдні України, так запекло вимагали припинення порто-франко («...звичайно вельми вабило закрити й це...»). Відомий аргумент супротивника «вільної торгівлі» російського економіста Григорія Павловича Небольсина (1811- 1896 рр.) щодо необхідності скасування одеського порто-франко: «Должно примерять часть государства к целому, а не целое к частям оного», О. Оглоблін коментував так: «...інтереси української «частки» мусили поступитися інтересам московського цілого»[3, с. 45].

Феномен існування одеського «вільного порту» в умовах загальнодержавної жорсткої протекціоністської митної політики О. Оглоблін пояснював тим, що царський уряд був змушений його дозволити внаслідок зовнішнього впливу, зокрема Віденських угод 1815 р. («...російський уряд мусив зважати на певні інтереси і вимоги збоку Центральної і Західної Європи.

Це була сила, що спонукала російський уряд бодай до невеличких поступок. Проте, на думку О.Оглобліна, були й інші причини, що спонукали російський уряд так довго допускати функціонування одеського порто-франко, оскільки воно могло використовуватися і як опосередкований засіб посилення економічного впливу Росії на українські терени. Зокрема, порто-франко на думку історика, поширюючи торгівлю морем із Англією, шкодило старим торговельним зв'язкам України з Німеччиною. О. Оглоблін вважав ситуацію завбачливо спланованою акцією російського уряду. «Воно (порт-франко. -Т.Г.), - писав історик, - створювало серйозну противагу німецькій згодом польській промисловій експансії на Україні (Правобережній) й на Чорноморщині...» [3, с. 47]. Окрім того, порто-франко, за О. Оглобліним, мало негативний вплив перш за все на розвиток української промисловості російська ж за великою відстанню страждала не так. Наводячи дані про збільшення цукрового імпорту в Одесу, історик зазначав, що від контрабанди цукру в першу чергу несли збитки саме українські цукрові заводи, а не петербурзькі («...український цукор скоріше

просувався з Росії, ніж опановував становище на півдні України) [3, с. 45]. Тому, на думку О.Оглоблина, царський уряд не нехтував інтересами російської промисловості, впроваджуючи режим порто-франко, бо останній сприяв утриманню України в стані аграрної території. Історик зазначав, що політику уряду щодо порто-франко не можна було б зрозуміти, якщо не зважати подальші події другої половини XIX ст., й висував концепцію «буферної економіки», якою, на його думку, внаслідок режиму вільної торгівлі в Одесі була значна частина українського господарчого терену, що сприяло збереженню її на наступний період як ринку збуту російської промисловості [4, с. 97 - 98]. Також О. Оглоблин зазначав, що порто-франко не менш, ніж цукровій промисловості України, зашкодило розвитку її бавовняного виробництва. Тут також мав місце ефект економічного «буфера». «У той час, як тариф 1822 року дуже обмежив приступ... товарам чужоземного походження до Росії, - писав О. Оглоблин, - Україна була віддана на поталу чужоземному довозові ...особливо через одеське порто-франко. Цю систему господарського буфера - до речі, взагалі характерну для тогочасної економічної політики Росії щодо України - можна зрозуміти... лише в аспекті дальшої експансії російського капіталізму на Україні й катастрофічного занепаду української бавовняної промисловості. Зберігаючи в своїх руках ключі від митної політики імперії, російській уряд, всупереч навіть короткозорим протестам з боку російської буржуазії, знав, як найкраще тоді було подолати українську промисловість, обмежити майбутню загрозу конкуренції українського капіталізму» [5, с. 123].

Таким чином, надання царським урядом Одесі прав порто-франко, за О. Оглоблиним, лише зовні виглядало поступкою українським землевласникам та торговцям-експортерам. Насправді, воно було добре завуальованою політикою, що забезпечувала майбутні прибутки російських промисловців на ринках України. Головними вадами порто-франко для економіки України, на думку О. Оглоблина були: 1) перетворення України на «сільськогосподарський додаток» більш розвинених країн; 2) завдання досить відчутного удару промисловості краю; 3) «вбивання клину між двома групами українського капіталу» (тобто між промисловцями та торговцями, а також між тими, хто орієнтувався на зв'язки з Центральноевропейськими країнами й тими, хто був тісніше зв'язаний з країнами Західної та Південної Європи); 4) збереження України на майбутнє в якості ринку збуту для російської промисловості. Проте, незважаючи на всі ці аргументи, О. Оглоблин, все-таки, вважав загальний вплив одеського порто-франко на економіку України (в силу раніше згаданих причин) позитивним.

Скасування одеського порто-франко О. Оглоблин пов'язував з поразкою Росії у Східній (Кримській) війні. На його думку, порто-франко було ліквідовано «в зв'язку з новим

фритредерського типу тарифом. Після Кримської катастрофи інтереси західноєвропейського капіталу на Південній Україні було вельми упривільовано. Російському «господареві» доводилося дорожитися хоча б на дрібницях, щоб не перепустити їх до рук переможного «гостя» [3, с. 115].

В кінці 1920 рр. О. Оглоблин зазнав переслідувань, а під час Другої світової війни був змушений залишити Україну. Його творча біографія продовжувалася у ФРН та США. Там у силу низки причин (у тому числі недоступності архівних джерел) О. Оглоблин здебільшого згорнув свої історико-економічні дослідження, перейшовши до вивчення іншої проблематики. В Незалежній Україні історичні дослідження О. Оглоблина неодноразово перевидавалися. Це стосується, зокрема, його ґрунтовних праць із української історіографії та історії Гетьманщини написаних на еміграції. На нашу думку, заслуговують публікації та переосмислення і праці О. Оглоблина написані у 1920 рр., в яких вітчизняна господарська історія XVIII - XIX ст. аналізувалася та оцінювалася з точки зору українських економічних інтересів.

Література

1. Скальковский А. Торговое значение Одессы // Экономический указатель. - 1857. - №13.
2. Воблый К.Г. Производительные силы Украины // Наукові записки Київського інституту народного господарства. - 1924. -№ 4-5.
3. Оглоблин О. Одеське порто-франко // Наукові записки Київського інституту народного господарства. - 1928. - Т. 9.
4. Оглоблин О. Нариси з історії капіталізму на Україні. - К., 1931
5. Оглоблин О. Бавовняна промисловість на Україні // Червоний шлях. - 1929. - № 3.